

De harmoniums van Cavallé-Coll

Willem van Buuren en Joop Rodenburg

Een van onze leden, Willem van Buuren, gaf ons onlangs inzage in een uitgebreide documentatie over Cavallé-Coll en diens activiteiten op het gebied van het harmonium. De reden daartoe vormde zijn in 2006 verworven instrument, dat volgens de naamsvermelding gemaakt werd door Cavallé-Coll te Parijs. Uit de grote hoeveelheid afbeeldingen en beschrijvingen is door hem dit en een vervolgartikel samengesteld.

La Maison Cavallé Coll

Aristide Cavallé-Coll leefde van 1811-1899. Hij wordt beschouwd als een van de grootste Franse orgelbouwers van de negentiende eeuw. Zijn vader Dominique was eveneens als orgelbouwer werkzaam en had zijn bedrijf in de omgeving van het Zuid-Franse Toulouse, waar hij, tot in Spanje, als goed vakman bekend stond. De samengestelde familienaam ontstond toen grootvader Cavallé deze uitbreidde met de naam van grootmoeder Coll.

Aristide Cavallé-Coll

Na zijn studie tot werktuigbouwkundige zocht de jonge Aristide in de werkplaats van zijn vader naar mogelijkheden om het pijporgel een expressief karakter te geven. Daarbij experimenteerde hij ook met doorslaande tongen en ontwikkelde het zogenaamde Poïkilorgue (gr.: kunstorgel), waarvan in totaal slechts enkele tientallen zijn gebouwd. Toen Cavallé-Coll de prestigieuze opdracht ontving

om voor de L'église Royale de Saint Denis in Parijs een groot kerkorgel van 69 stemmen te bouwen, verhuisde het bedrijf naar Parijs. Werkplaatsen waren achtereenvolgens in de Rue Notre-Dame-de-Lorette / Rue La Rochefoucault / Rue de Laval / Rue de Vaugirard en sinds 1868 het ruime complex aan de Avenue du Maine 13-15.

Bedrijfspanden aan de Avenue de Maine

De firmanaam luidde aanvankelijk *Cavallé-Coll Père et Fils*. Toen Aristide het bedrijf van zijn vader overnam, verdween de toevoeging *Père et Fils* en werd het *A. Cavallé-Coll & Cie*. Het bedrijf floreerde en werd wereldwijd bekend vanwege zijn grote symfonische pijporgels met uitzonderlijke kwaliteiten. Maar ook in vele Parijse salons waren kleine instrumenten te vinden met de signatuur van deze grote meester.

Kort voor de dood van Aristide nam bedrijfsleider en schoonzoon Charles Mutin (1861-1930) het bedrijf in 1898 over. De gebruikte firmanaam werd Mutin-Cavallé Coll. In 1924 kwam ook hier een einde aan. In de jaren daarna werd de naam Cavallé Coll (zonder de naam van Mutin en zonder verbindingsstreepje) weer gebruikt. In die tijd zijn o.a. pijporgelontwerpen gemaakt voor het Parijse Pigalle-Théâtre. Het orgel in de H. Theresia Maastricht lijkt ook uit die tijd te dateren. Er werden in geringe mate ook harmoniums vervaardigd. Opnieuw werden deze (zuigwind-) harmoniums gesierd met de aanduiding Poïkilorgue, in navolging van het (drukwind-)type, dat de jonge Aristide in de dertiger jaren van de 19^e eeuw had ontworpen. Het bedrijf ging in 1930 failliet en werd definitief gesloten.

De eerste Poïkilorgues

Toen de operacomponist Gioacchino Rossini in 1832 voor verschillende muziekuitvoeringen Toulouse aandeed, was daar behoefte aan een klein expressief op orgel gelijkend instrument. De keuze

viel op het door Aristide ontwikkelde *Poikilorgue*, waarover Rossini zeer verrukt was. De componist prees Aristide niet alleen met zijn behaalde succes, maar introduceerde hem ook in Parijs, waar men juist bezig was met de aanbesteding van het kerkorgel voor de St. Denis. Aristide kreeg deze opdracht, waarin hij noviteiten toepaste zoals verschillende winddrukken, zwelkasten, voethevels, een groot aantal tongwerken, overblazende fluiten en de “Barkermachine”, een instrument dat hij verfijnde om de speeldruk te verlichten.

Ondanks de werkzaamheden, die deze opdracht behelsde en de verhuizing van het bedrijf naar Parijs, werd in de ateliers tijd en inspiratie gevonden om nog enkele *Poikilorgues* te maken. De naamsvermelding *Poikilorgue*, die op de instrumenten boven het klavier is terug te vinden, gaat vergezeld van de naam van de bouwer *Cavaillé-Coll* met toevoeging *et Fils*. Dit geeft aan dat ook vader Dominique en broer Vincent bij de vervaardiging betrokken waren.

Van deze vroege drukwindinstrumenten zijn twee modellen bekend waarvan het grootste met vijf oktaven vanaf FF, alsmede een Piano-Poikilorgue, die onder een vleugel paste. Allen hadden slechts één spel. Van deze instrumenten, die tussen 1832 en 1847 moeten zijn vervaardigd, zijn er nog slechts vier bekend. Een vijfde exemplaar werd onlangs op een veilingssite in Frankrijk aangeboden. Opmerkelijk is het bericht dat deze instrumenten door Cavaillé-Coll niet geheel evenredig zwevend gestemd zouden zijn: slechts één grote terts is gelijkzwevend (op La - Do). In het octaaf zijn 7 minder zwevende tertsen hoorbaar (en dus meer rein klinkend) en 4 méér zwevend. Dit zou overeenkomen met de bevindingen bij de restauratie in 1987 van het St. Denis-orgel uit 1841.

Poikilorgue uit privé bezit, Parijs

De werking van het instrument was heel apart en onderscheidt zich duidelijk van zijn soortgenoten. De beide pedalen, waarvan de scharnierpunten zich *niet* onder de uiteinden bevinden, hebben geheel afzonderlijke functies: Het linker pedaal is verbonden met een schepbalg, die het bovengelegen luchtreservoir vult; het rechter pedaal bedient door middel van een stang de bovenzijde van het als magazijnbalg werkend luchtreservoir, waardoor het volume varieert en zo ook de hoeveelheid en de druk van de speelwind. Hierdoor kan de mate van expressiviteit gedoseerd worden.

Omdat de twee pedalen een totaal verschillende werking hebben, zal het bespelen ook de nodige vaardigheid hebben vereist. Wellicht is dat er ook de oorzaak van dat de oplage van deze fraai uitgevoerde instrumenten gering is geweest. In de ontwikkeling van het harmonium waren ze echter van groot belang. In de volgende decennia werd het vervaardigen van harmoniums nagenoeg overgelaten aan gerenommeerde harmoniumbouwers als Debain, Alexandre en Mustel. Vooral over het werk van de laatste schreef Aristide lovende woorden.

De latere Poikilorgues

Op de wereldtentoonstelling te Luik in 1930 presenteerde “La Maison Cavaillé-Coll, Paris” de volgende modellen van zijn salonharmonium: model O (200 frs), C (5900 frs) en E (9900 frs). Het laatste was een 2-klaviers instrument met pedaal. De instrumenten werden opnieuw Poikilorgue genoemd en waren voorzien van de firmanaam Cavaillé Coll (zonder verbindingsstreepje) in hetzelfde achzijdig vlak als de vroege instrumenten. Hoewel er een groot onderscheid is tussen de vroege en late Poikilorgues qua geluid, vormgeving en techniek, kwamen ze wel uit dezelfde stal en getuigden ze alle van expressiviteit en meesterschap. Buiten één tweeklaviers instrument zijn van de latere modellen op dit moment nog twee éénklaviers exemplaren bekend, met de serienummers 30 en 40.

Ook van deze late serie Poikilorgues zijn weinig exemplaren gemaakt. De inventarislijst, die bij het faillissement in 1930 werd opgesteld, vermeldt 15 verschillende, in mahonie uitgevoerde Poikilorgues met een waarde van 45.000 frs. Deze instrumenten zijn allen gebaseerd op het zuigwindprincipe, voorzien van excellente zuigwindtongen. De registernamen komen echter overeen met die welke gebruikt werden bij drukwind-instrumenten, de toonomvang is niet van FF-f^{'''}, maar van C-c^{'''}, de klavierdeling is niet bij b/c, maar bij e/f, en in de verschillende uitvoeringen kon men kiezen tussen expression of double expression. De register-trekkers herinneren aan die welke Mutin gebruikte

Naamaanduiding op de eerste Poikilorgues

Naamaanduiding op de nieuwere Poikilorgues

voor zijn pijporgels.

In die laatste periode vond verkoop en onderhoud nog steeds plaats vanuit het Parijse atelier aan de Avenue du Maine. Wel waren er toen ook agentschappen elders in Parijs, Lyon en Rouen.

In een brochure worden deze instrumenten als volgt beschreven:

“De instrumenten zijn een unieke combinatie van het Franse en het Amerikaanse harmoniumtype:

1. Het open, zachte mystieke karakter van het zuigwindharmonium
2. Het volle, krachtige, frisse karakter van het drukwindharmonium

Geschikt voor zowel kerk als salon.

Het Expression register (simple of double) geeft alle sterkte mogelijkheden: van ppp tot fff.”

Voorraanzicht Poikilorgue nr. 30

Beschrijving Poikilorgue nr. 30

Sinds 2006 is het Poikilorgue met serienr. 30 in bezit van dhr. Van Buuren, die het instrument in Rouen (Normandië) op het spoor kwam. Bij nadere inspectie bleek dit instrument in slechte staat te verkeren. Het instrument miste verschillende onderdelen en had bovendien nogal wat waterschade opgelopen. Kortom, het instrument was aan een totale restauratie toe.

Om weer te kunnen klinken zoals het ooit bedoeld was, werd Louis Huivenaar gevraagd om dit instrument te restaureren. Het project zou uiteindelijk drie maanden duren.

Tijdens deze restauratie werd zowel kast als binnenwerk helemaal gedemonteerd en werd onderdeel voor onderdeel schoongemaakt en waar nodig gerepareerd.

Het instrument is uitgevoerd met de twee gebruikelijke schepbalgen aan de voorzijde en een grote, verticale magazijnbalg daarachter. Aan de achterzijde was nog de oorspronkelijke plaats te zien van de twee hulpbalgjes voor de double expression, die met de klepmechanieken helaas geheel verdwenen bleken te zijn.

Uit de constructie en opbouw van het instrument was te herleiden dat deze expressiemogelijkheid op dezelfde wijze was uitgevoerd als Mannborg bij enkele van zijn topinstrumenten had toegepast.

Besloten werd om de double expression geheel te reconstrueren. Omdat sommige delen van de kast waterschade hadden opgelopen, werden de daardoor ontstane verminkingen hersteld. De ontbrekende achterzijde werd weer bijgemaakt in massief mahonie panelen.

Het resultaat van deze restauratie mag gezien en gehoord worden: een fraai instrument, met een prachtige kast en een binnenwerk, dat perfect functioneert, uitgevoerd met mooie ruime cancellen, brede mensuren en fraai geïntoneerde tongen. De noodzakelijke vervangingen en reparaties zijn geheel uitgevoerd in de stijl van de maker, waardoor het instrument weer op authentieke wijze functioneert. Indrukwekkend om de werking van de double expression te horen en de toegevoegde waarde te bemerken.

Bijzondere hulde aan de restaurateur, die met respect voor het werk van de maître, deze restauratie gewetensvol realiseerde!

Dit is het eerste artikel over de harmoniums van Cavaillé-Coll in een serie van twee.

Dispositie (registers v.l.n.r.):

Forté-basses

Octaves-graves

Diapason 8'

Clairon 4'

Bourdon 16'

Cor Anglais 8'

Flûte 8'

Clarinette 16'

Fifre 4'

Voix Céleste 16'

Octaves-aigües,
Flûte d'Amour,
Vibrateur

Forté-dessus

Afmetingen :

br. 115 cm

h. 128 cm

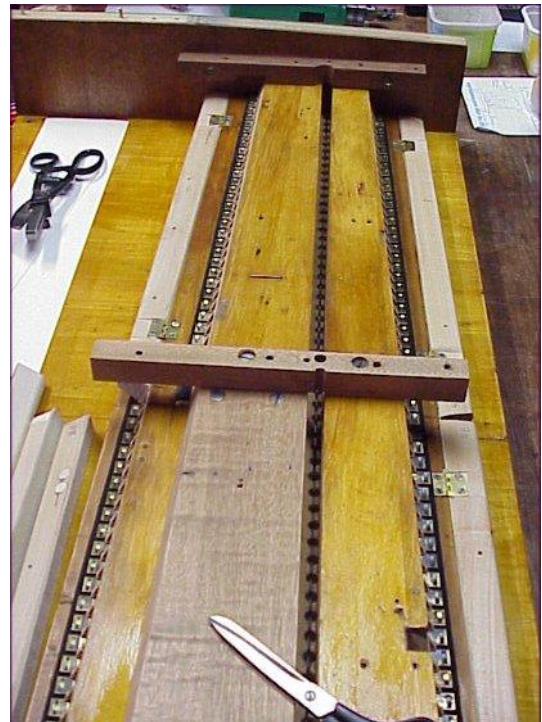
d. 66 cm

3 Kniehevels voor Grand Jeu, Expression basses,

Expression Dessus

Omvang (transpositie)klavier : C – c'''

Enkele foto's, genomen tijdens de restauratie, geven een indruk van de uitgevoerde werkzaamheden.

Het binnenwerk zonder de fortekleppen

De cancellen en tongen tijdens de restauratie

Onderkant zangbodem, met de ventielkleppen en deling bas/ diskant t.b.v. de expression

Achterzijde, met de beide expressions-balgies aan bas- en diskant

Het binnenwerk na restauratie: een 'gewoon' zuigwind